

College voor Toetsen en Examens

KANDIDATEN MET EEN BEPERKING

CENTRALE EXAMENS EN REKENTOETS VO 2019

Versie september 2018

Inhoud

Inleiding	5
1 Kaders en verantwoordelijkheden	6
1.1 De zorgplicht van de school	6
1.2 Speelveld voor de school	6
1.3 Inspectie	7
1.4 Kan en mag	8
1.5 Dispenseren en compenseren	8
1.6 Wat is een beperking?	9
Toelichting per beperking	11
2 Dyslectische kandidaten	11
2.1 Meer dan 30 minuten tijdverlenging	11
2.2 Tijdverlenging en het cspe	11
2.3 Lettergrootte en lettertype	12
2.4 Verklanking (audio)	12
2.5 Overige regelgeving	16
3 Kandidaten met een auditieve beperking	17
3.1 Gebarentolk	17
3.2 Examens waar geluid in voorkomt	17
3.3 Luisteren in het schoolexamen	18
4 Kandidaten met een visuele beperking	19
4.1 Maatwerk	19
4.2 Digitale examens BB en KB	19
4.3 De rekentoets	19
4.4 Overleg tussen de school en het CvTE	19
4.5 Tijdsduur	20
4.6 Tweede tijdvak	20
4.7 Kleurenblindheid	20
5 Kandidaten met dyscalculie of ernstige rekenproblemen	21
5.1 Rekentoets ER	21
5.2 Cijferlijst en doorstroming	21
5.3 Andere maatregelen	21
6 (Fysieke) beperkingen en praktische examens	23
7 Kandidaten met een zeer zware beperking	24
8 Zieke kandidaten en gespreid examen	24
8.1 Spreiding over jaren (artikel 59 Eindexamenbesluit VO)	24
8.2 Spreiding over tijdvakken (artikel 37 Eindexamenbesluit VO)	24
8.3 Combinatie van spreiding over jaren en over tijdvakken	24
9 Overige beperkingen	25
9.1 Autisme (ASS) en AD(H)D	25

9.2	Diabetes	25
9.3	TOS (taalontwikkelingsstoornis)	25
10	Toelichting bij enkele aanpassingen en hulpmiddelen	26
10.1	Tijdverlenging	26
10.2	Pauzes	27
10.3	Een mondeling centraal examen	28
10.4	Woordenboeken	31
10.5	Computer als schrijfgerei	33
11	Samenvatting per beperking	34
12	Procedures bij installatie/vergroten	36
12.1	Eerste tijdvak	36
12.2	Tweede tijdvak	37
13	Extra informatie	38

Inleiding

Jaarlijks publiceert het College voor Toetsen en Examens (CvTE) een brochure over de mogelijkheden voor kandidaten met een beperking bij de centrale examens en de rekentoets in het voortgezet onderwijs (vo). De brochure verschijnt in het najaar en is geldig voor de centrale examinering direct daaropvolgend: voor deze brochure dus examenjaar 2019.

De hoofdlijnen en uitgangspunten van deze brochure hebben een langere geldigheid. De brochure is daarom ook bruikbaar bij het overwegen van mogelijkheden voor leerlingen met een beperking voorafgaand aan de start van de bovenbouw of soms zelfs bij de aanvang van het voortgezet onderwijs.

De brochure voor het centraal examen 2019 wijkt inhoudelijk niet fundamenteel af van die voor het centraal examen 2018.

Utrecht, september 2018

Mw. G. Snoodijk

Manager centrale toetsing en examinering voor kandidaten met een beperking

1 Kaders en verantwoordelijkheden

1.1 De zorgplicht van de school

De *Wet gelijke behandeling op grond van handicap of chronische ziekte* verplicht de school om binnen redelijke grenzen belemmeringen weg te nemen die de leerling met een handicap of chronische ziekte door zijn beperking ondervindt in onderwijs, toetsing en examinering. Indien de school dit nalaat, kan de leerling zich wenden tot het College voor de Rechten van de Mens.

Bij onderwijs en schoolexamens weegt de school af op welke wijze – met inachtneming van de doelen van het onderwijs en het examen – de belemmeringen zo veel mogelijk kunnen worden weggenomen. Van belang is daarbij de werking van de aanpassing. Een doeltreffende aanpassing neemt de belemmering weg, waardoor de kandidaat in staat wordt gesteld te laten zien of en in welke mate hij aan de eisen voldoet. De aanpassing neemt niet de eisen als zodanig weg.

De centrale examens

Centrale examens beogen op een eenduidige manier voor alle leerlingen vast te stellen in welke mate de doelen (de centrale exameneisen) zijn bereikt. Centrale examens zijn een wezenlijk onderdeel van de kwaliteitsborging en leveren een bijdrage aan de waarde en het civiel effect van het diploma.

Centrale examens bestaan uit een voor alle leerlingen identieke set opgaven, met voor iedereen geldende correctievoorschriften, normering en afnamecondities zoals tijdsduur en toegestane hulpmiddelen. Opgaven, correctievoorschriften, normering en afnamecondities vormen een geheel dat waarborgt dat de doelen worden gemeten. Wordt één van de onderdelen aangepast, dan is het behalen van punten voor het examen wellicht geen maatstaf meer voor het behalen van de doelen. Uit het centrale, voorgeschreven karakter van het centraal examen vloeit voort, dat de afweging van mogelijkheden niet alleen bij de school berust, maar deels ook bij het College voor Toetsen en Examens (het CvTE).

1.2 Speelveld voor de school

In onder andere artikel 55 van het *Eindexamenbesluit VO* en het identieke artikel 33 van het *Staatsexamenbesluit* worden, in lijn met de *Wet gelijke behandeling op grond van handicap of chronische ziekte*, kaders gegeven voor aanpassing van de wijze van examinering voor leerlingen met een beperking. Het artikel geeft geen limitatieve opsomming van mogelijke of noodzakelijke aanpassingen.

In de jaarlijkse *Regeling rooster en toegestane hulpmiddelen voor de centrale examens van de eindexamens en de staatsexamens vwo, havo en vmbo* geeft het CvTE uitwerking aan onder meer artikel 55 voor de centrale examens. De algemene regel van artikel 55 (aanpassing wijze van examinering) wordt voor de centrale examens geconcretiseerd in een aanbod van aangepaste examens, een beschrijving van toegestane extra hulpmiddelen, de voorwaarden en procedures bij toepassing hiervan, en de route als in het aanbod geen adequate oplossing wordt gevonden. Deze brochure werkt een en ander nader uit en voorziet het van meer toelichting en achtergronden.

Het CvTE schrijft geen hulpmiddelen of aanpassingen voor (schrijft niet voor of voor een individuele leerling een aanpassing nodig is), maar definieert het speelveld waarbinnen de school keuzes kan maken. De school wordt op deze manier in de gelegenheid gesteld doeltreffende aanpassingen voor leerlingen in te richten.

De regeling geeft daarbij aan dat de school zich tot het CvTE dient te wenden als het speelveld naar het oordeel van de school te beperkt is. Vooral bij een combinatie van beperkingen kan het standaard aanbod inadequaat zijn. Zo voldoet bij een auditief beperkte dyslectische leerling het standaard aanbod van audio niet, zodat naar een andere oplossing moet worden gezocht. Als die andere oplossing niet binnen het standaard aanbod past, mag de school niet autonoom handelen, maar wendt de school zich tot het CvTE.

Het CvTE onderzoekt met de school welke aanpassing mogelijk is, zodat de belemmeringen met inachtneming van de exameneisen zo veel mogelijk worden weggenomen. De beslissing om deze (aanvullende) aanpassing toe te passen, is uiteindelijk weer aan de school.

1.3 Inspectie

In artikel 55 van het *Eindexamenbesluit VO* wordt aangegeven dat de school elke aanpassing in de wijze van examinering dient te melden aan de inspectie. Het melden gebeurt door gebruik te maken van het [ISD](#), het Internet School Dossier. Dit is ten behoeve van het toezicht. De inspectie verleent geen toestemming. Het ontbreken van een (directe) reactie van de inspectie op een gemelde aanpassing kan niet als toestemming worden opgevat. Als de school na overleg met het CvTE besluit tot een aanpassing buiten de mogelijkheden die volgens het CvTE in deze situatie geoorloofd zijn, dan meldt de school via het [ISD](#) aan de inspectie dat de aanpassing na overleg met het CvTE heeft plaatsgevonden.

Taakverdeling inspectie, het CvTE en het Examenloket

Sommige afwegingen en beslissingen bij het centraal examen berusten bij de school en het CvTE, andere zijn een zaak tussen de school en de inspectie.

Het CvTE moet betrokken worden bij alle voorgenomen wijzigingen die de inhoud van het examen raken of kunnen raken. Daarbij kan het gaan om aanpassingen van bijvoorbeeld een praktisch examen in verband met de beperking van de kandidaat, tijdverlenging met meer dan het 'standaard' halve uur, of het toestaan van hulpmiddelen die standaard niet zijn geoorloofd omdat zij exameneisen aantasten of kunnen aantasten, zoals een digitaal woordenboek.

Bij deze (semi-)inhoudelijke aanpassingen moet de school dus in overleg treden met het CvTE; eventueel afgesproken aanpassingen worden, zoals alle aanpassingen (ook de aanpassingen die binnen de standaard kaders vallen) via het [ISD](#) gemeld aan de inspectie.

De inspectie is gesprekspartner van de school als het gaat om meer 'logistieke' aanpassingen. Noodzakelijke examinering thuis of in een ziekenhuis, het centraal examen op goede gronden in een andere school, quarantaine-oplossingen met een iets afwijkend tijdschema en dergelijke tasten het examen niet aan, maar vergen wel goede controle en afspraken over levering en afnamecondities. In zo'n geval is dus overleg met en toestemming van de inspectie essentieel.

Vragen omtrent de regelgeving voor leerlingen met een beperking kunnen worden gesteld via het [contactformulier](#) op Examenloket.nl.

Is een specifieke afweging nodig omtrent de aanpassingen voor een leerling, dan vindt overleg plaats met het CvTE en kan de vraag ook direct worden gesteld via beperking@cvte.nl.

1.4 Kan en mag

In het *Eindexamenbesluit VO* en in de regelgeving van het CvTE worden soms de woorden 'kan' en 'mag' gebruikt, bijvoorbeeld in: 'De aanpassing *kan* bestaan uit een verlenging van de tijdsduur' of 'De school *kan* toestaan dat de kandidaat gebruikmaakt van tekstverwerkingssoftware op de computer waarbij de spellingcontrole ingeschakeld *mag* zijn'. Deze woorden *kan* en *mag* mogen niet worden opgevat als een vrijbrief voor willekeur.

Het spreekt voor zich dat de school niet de ene leerling mag weigeren wat de andere in gelijke omstandigheden wordt toegestaan. Maar ook bij het integrale schoolbeleid wordt de vrijheid van de school beperkt doordat de school gebonden is aan algemene wetgeving zoals de *Wet gelijke behandeling op grond van handicap of chronische ziekte*.

Voorbeeld

Waar audio een gebleken doeltreffende aanpassing is voor kandidaten met dyslexie en dat middel tevens op grond van de regelgeving *kan* worden toegepast, heeft de school geen onbeperkte vrijheid voor een eigen mening of inzicht op dit punt. Al zou een school menen dat met audio geen leesvaardigheid maar luistervaardigheid wordt gemeten, als een kandidaat met dyslexie auditieve ondersteuning wenst en daarin door een deskundigenverklaring wordt gesteund, dan zal de school vaststellen dat deze aanpassing door deskundigen als doeltreffend wordt gezien en naar het oordeel van het CvTE geen afbreuk doet aan de exameneisen.

De exameneis *leesvaardigheid* moet namelijk gezien worden als *tekstbegrip*, al of niet met auditieve hulpmiddelen. Gronden om de aanpassing te weigeren zijn er alleen als de school kan aantonen dat *déze* kandidaat zonder audio geen belemmering ondervindt.

1.5 Dispenseren en compenseren

In deskundigenverklaringen wordt gesproken over: *dispenserende* en *compenserende* maatregelen in onderwijs, toetsing en examinering.

Dispensatie is uiterst beperkt. De enige vrijstellingsmogelijkheid betreft lichamelijke oefening voor kandidaten met een fysieke beperking.

Voorbeeld

De kandidaat met een auditieve beperking krijgt geen vrijstelling van luistervaardigheid (wat overigens niet betekent dat hij aan de cito-luistertoets moet worden onderworpen). Een voor de hand liggend alternatief is chatten. Deze direct heen- en weercommunicatie voldoet aan alle eisen van gespreksvaardigheid.

Compensatie is NIET van toepassing.

Wat in de verklaringen met compensatie wordt bedoeld, is niet geheel duidelijk. Als een bril of een grotere letter gezien wordt als compensatie voor slecht zicht, dan is compensatie van toepassing. Compensatie in de vorm van genoegdoening elders ('Dit is voor jou lastig, we geven je elders een bonus of een mildere beoordeling') is in het examenstelsel *niet* van toepassing.

Toelichting

In de regelingen rondom het examen wordt niet gesproken over dispensatie of compensatie. Het uitgangspunt is: het examen beoogt te toetsen of de kandidaat voldoet aan de exameneisen. Die exameneisen zijn bindend, als daarop een uitzondering kan worden gemaakt, moet dat expliciet in de regelgeving zijn vermeld. De wijze van examinering kan er echter toe leiden dat een kandidaat een belemmering ondervindt bij het laten zien dat hij aan de exameneisen voldoet. Die belemmering kan (moet) zo mogelijk worden weggenomen. Door extra hulpmiddelen of door aanpassingen in het examen zelf, maar met inachtneming van de exameneisen.

1.6 Wat is een beperking?

Het Eindexamenbesluit VO, de Wet gelijke behandeling en CvTE-regelingen bevatten geen limitatieve opsomming van beperkingen. Zo'n lijst zou voortdurend moeten worden bijgewerkt op grond van nieuwe inzichten. Het ontbreken van een lijst onderstreept dat ook een inhoudelijke afweging nodig is, allereerst binnen de school en daarna mogelijk met het CvTE. Een deskundigenverklaring is vereist, maar daarna moet nagegaan worden of uit die verklaring blijkt dat de beperking leidt tot een belemmering in de wijze van examinering.

Als een (al of niet erkende) beperking ertoe leidt dat de kandidaat minder goed aan exameneisen kan voldoen, dan is alleen op grond daarvan geen aanpassing mogelijk of toegestaan.

Voorbeeld

Als de beperking leidt tot een geringere woordenschat, vindt er geen aanpassing plaats, want bijna bij elk vak is de woordenschat een intrinsiek onderdeel van de exameneisen. Of de beperking heeft als gevolg een tragere verwerkingssnelheid, dan leidt dat niet tot een aanpassing aan het examen, want de verwerkingssnelheid is een essentieel onderdeel van de cognitieve vaardigheden. Compensatie voor brede cognitieve beperkingen, of voor eenzijdigheid in de vaardigheden (disharmonisch profiel) is niet aan de orde. Dat lijkt rigide, maar in de brede toetsing van vaardigheden, vakkeuzes en de mogelijkheden een 5 of een 10 te halen, ruime differentiatiemogelijkheden biedt op interesse en specifieke talenten.

1.6.1 De deskundigenverklaring

Een deskundigenverklaring van een ter zake kundige psycholoog, psychiater, neuroloog of orthopedagoog is een startpunt voor een onderwijstraject waarin zo goed mogelijk met de beperking rekening wordt gehouden. Door het wegnemen van belemmeringen, door extra inspanning (méér lezen als je dyslectisch bent) en soms door keuzes die de druk van de beperking reduceren.

Het (centraal) examen is een eindpunt. De daar toegestane aanpassingen zijn een logisch vervolg van een onderwijstraject. Dat betekent overigens niet dat aanpassingen zonder meer zijn toegestaan als en omdat ze in het voortraject zijn toegepast. En de deskundigenverklaring moet niet slechts gezien worden als administratief onderdeel dat leidt tot ergens een vinkje en daarna tot voorzieningen.

De inhoud van de deskundigenverklaringen zijn soms heel open, soms heel specifiek. Het is de verantwoordelijkheid van de school om in het onderwijstraject te verifiëren of aanpassingen nodig zijn – met daarna dus een vervolg bij het schoolexamen en het centraal examen. Een open deskundigenverklaring kan in het onderwijstraject nader worden geconcretiseerd. Bij een soms heel dwingend ogende, strak gespecificeerde

verklaring kan in het onderwijstraject duidelijk worden welke aspecten wanneer van toepassing zijn.

Er wordt gewerkt aan een vergroting van de herkenbaarheid van deskundigenverklaringen, zodat de herkenbaarheid voor ouders en school toeneemt. Op dit moment gelden er geen specifieke richtlijnen anders dan wat in artikel 55 van *het Eindexamenbesluit VO* wordt gesteld.

Soms worden deskundigenverklaringen afgegeven door Belgische deskundigen. Die verklaringen voldoen niet altijd aan de eisen zoals gesteld in artikel 55. Een dyslexieverklaring kan daar bijvoorbeeld worden afgegeven door een logopedist. Ook kan van de Belgische deskundige niet worden verwacht dat hij zich rekenschap geeft van de mogelijkheden en verantwoordelijkheden in het Nederlandse onderwijs- en examensysteem. Ook als de Belgische verklaring wel aan de formele Nederlandse eisen voldoet, verdient het aanbeveling toch te zorgen voor een adequate Nederlandse verklaring.

1.6.2

Schoolexamen en centraal examen

De stellingen: 'In het schoolexamen is de school geheel vrij om te beslissen over aanpassingen' en: 'Bij het centraal examen kan een aanpassing worden toegestaan als/omdat die ook in het schoolexamen is toegestaan' zijn twee stellingen die een kern van waarheid bevatten, maar die bij rigide toepassing tot volledig verkeerde keuzes kunnen leiden.

Bij het schoolexamen zijn geen regels van het CvTE van toepassing. Wel is de algemene regelgeving van toepassing, die uitgaat van exameneisen voor iedereen en een beoordeling van alle kandidaten op grond van de voor iedereen geldende exameneisen.

Voorbeeld

Het zonder meer schrappen van fundamentele exameneisen in het schoolexamen (spelling!) past niet binnen die uitgangspunten. Wel past daarbinnen een kritische kijk op de wijze waarop de spelling in het schoolexamen wordt beoordeeld. Krijgt de dyslectische leerling voldoende mogelijkheden om zijn zwakke spellingsvaardigheid door andere vaardigheden te compenseren, of wordt hij er (te?) hard en eenzijdig op afgerekend?

Ook maatregelen die impliciet en indirect exameneisen ondergraven, verdienen een kritische afweging.

Voorbeeld

De school die onbeperkt gebruik toestaat van eigen formulekaarten of een digitaal woordenboek, zorgt niet alleen voor een koude douche bij het centraal examen, maar kan er indirect voor verantwoordelijk zijn dat de kandidaat onvoldoende inzicht of woordenschat ontwikkelt.

Toelichting per beperking

Als de school meent dat de mogelijke aanpassingen die in de volgende subparagrafen geboden worden, de belemmeringen van de kandidaat onvoldoende wegnemen (bijvoorbeeld omdat er sprake is van meerdere beperkingen), wendt de school zich tot het CvTE, via beperking@cvte.nl.

2 Dyslectische kandidaten

Voor het treffen van aanpassingen in de wijze van examinering bij dyslectische kandidaten is een deskundigenverklaring nodig op grond van artikel 55 van het Eindexamenbesluit VO.

Toegestaan is:

- verklanking (voorlezen van teksten)
- maximaal 30 minuten tijdverlenging
- gebruik van de computer als schijfgerei, waarbij voor dyslectici de spellingscontrole mag worden gebruikt. Bij gebruik van de computer ziet de school erop toe dat de leerling geen toegang heeft tot hulpmiddelen die niet zijn toegestaan. Zie het document '[Computer als schrijfgerei](#)' op Examenblad.nl.

Niet toegestaan is

- digitaal woordenboek
- spellingkaarten, grammaticakaarten of stappenplannen
- een andere beoordeling van examenonderdelen (met name spelling)

Voor de beoordeling van spelling gelden voor alle kandidaten dezelfde regels. Er is dus geen sprake van een verminderde aftrek voor dyslectische kandidaten of van het niet meetellen van 'typische dyslexiefouten'. Dit geldt dit ook voor het schoolexamen.

Alleen dyslectische leerlingen mogen spellingcontrole gebruiken. Als een niet-dyslectische leerling om andere redenen spraaksynthese gebruikt, (bij een visuele beperking of met specifieke toestemming van het CvTE) mag de spellingcontrole dus niet worden gebruikt.

2.1 Meer dan 30 minuten tijdverlenging

Als sprake is van meerdere beperkingen, mogen de tijdverlengingen op grond van verschillende beperkingen *niet* bij elkaar worden opgeteld.

Uitzondering: als sprake is van tijdverlenging op grond van anderstaligheid en kort verblijf in Nederland (hoogstens zes jaar) én van dyslexie, kan twee maal een half uur worden toegekend.

2.2 Tijdverlenging en het cspe

Geldt het halve uur uit artikel 55 ook voor het cspe? Formeel is het antwoord ja, want het is een centraal examen. Ook hier geldt echter de redelijkheid: de dyslectische leerling kan bijvoorbeeld wel meer tijd krijgen voor het lezen van instructies voorafgaand aan het maken van een werkstuk of voor het bereiden van een maaltijd, maar niet voor het maken van het werkstuk zelf of het bereiden van de maaltijd zelf. Bij veel cspe's en bij de meeste leerlingen zal minder verlengingstijd volstaan. De context van de beroepsgerichte opdrachten en de daarvoor vastgestelde tijdschema's maken dat er meestal voldoende ruimte is en dat de dyslectische leerling verloren leestijd gemakkelijk in de uitvoering kan compenseren. Bij zeer talige beroepsgerichte

vakken en opdrachten en bij de minitoetsen, is enige tijdverlenging gewenst. Bij praktische opdrachten waarbij de tijd een essentieel toetsonderdeel is, is het niet toegestaan.

2.3 Lettergrootte en lettertype

Puntgrootte 12 (Arial) is een adequate lettergrootte voor leerlingen met dyslexie. Door de grotere standaardletter en het vervallen van de noodzaak om zelf te vergroten, wordt de organisatielast voor scholen verlicht, wordt het risico op onbedoelde schending van de geheimhouding gereduceerd en worden incidenteel voorkomende vergrotingsfouten – met name bij tekeningen, tabellen en grafieken – voorkomen.

Als in uitzonderlijke gevallen een extra vergrote letter of een andere steunkleur gewenst is, kan de school hiervoor zorgen direct voorafgaand aan de afname onder strikte voorwaarden. Zie daarvoor hoofdstuk 12, Procedures.

Loep of leesliniaal/leespen

Hoewel bijna het hele examen (teksten en vragen) in puntgrootte 12 is, kan bij grafieken, tabellen en dergelijke een kleinere letter worden gehanteerd. Als de dyslectische kandidaat die letters als (te) klein ervaart, kan hij gebruikmaken van een loep of een leesliniaal/leespen.

2.4 Verklanking (audio)

Op grond van de deskundigenverklaring kan de directeur aan een kandidaat met een leesbeperking het recht op audio (voorlezen) toekennen. Bij de centrale examens kan de verklanking op drie manieren worden uitgevoerd:

- door gebruik te maken van een daisy audio-cd (Digital Accessible Information System);
- door middel van spraaksynthese waarbij de digitale tekst omgezet wordt in computerspraak;
- door een toezichthouder op verzoek incidenteel te laten voorlezen.

Een voorlezer is alleen toegestaan als een ander adequaat middel ontbreekt. Dat geldt bijvoorbeeld bij leesteksten in de cspe's (daarvoor wordt geen audio geleverd), of bij de meeste examens voor daisy in het tweede tijdvak.

Als een kandidaat recht heeft op audio en NIET vertrouwd is met spraaksynthese, dan is een individuele voorleeshulp de adequate aanpassing bij het centraal examen. Deze aanpassing zal dus in het algemeen worden toegepast als een leerling in het eerste tijdvak daisy gebruikte en in het tweede tijdvak een ander vak herkanst dan Nederlands of Engels. Alleen deze beide vakken zijn beschikbaar in het tweede tijdvak.

Bij digitale centrale examens is verklanking in Facet beschikbaar voor alle varianten. Examens in de kunstvakken in Autoplay zijn standaard voorzien van spraak. Bestaat het examen deels uit Autoplay en deels uit papier, dan kan voor het papieren deel daisy of een pdf voor spraaksynthese worden besteld.

2.4.1 *Verklanking (audio): de daisy audio-cd*

Als een dyslectische kandidaat recht heeft op audio, kan de directeur bij de papieren centrale examens een daisy audio-cd bestellen. Dit geldt niet voor de cspe's beroepsgericht. De daisy audio-cd bevat ingesproken tekst (natuurlijke spraak) van de tekst van het examen (teksten, vragen, eventuele bronnen).

De daisy audio-cd kan worden afgespeeld in een speciale daisy-speler of op een computer of laptop. Op een computer of laptop is speciale daisy-afspeelsoftware nodig, gratis te downloaden van www.daisy.org/amis.

Het speciale daisy-format is geschikt om te navigeren tussen bijvoorbeeld tekst en vragen. Ook is onder meer het leestempo te regelen. De bediening vergt weinig oefening; zeker bij gebruik via de computer/laptop werkt een en ander zeer overzichtelijk. Daisy's van oudere examens kunnen tegen vergoeding van handelingskosten worden besteld bij DUO via examens@duo.nl. Geef daarbij vak(ken) en schooltype door.

Eerste tijdvak

De daisy audio-cd voor het eerste tijdvak wordt op bestelling geleverd. U bestelt de spraaksynthese-cd's en daisy-audio-cd's via het '*Opgaveformulier aantal examenkandidaten*'.

Voor de papieren centrale examens bb en kb wordt daisy alleen geleverd voor Nederlands, Engels, Duits, Frans en Spaans.

Om verschillende logistieke redenen wordt de daisy uitsluitend op cd geleverd. Als tijdens het examen gebruik wordt gemaakt van een daisy-speler of computer/terminal zonder cd-speler, heeft de school de volgende mogelijkheden:

- a. aanschaf van losse, op de usb-poort aan te sluiten dvd-spelers;
- b. overzetten van het daisy-bestand op een usb-stick of geheugenkaart. Dit mag direct voorafgaand aan de examenzitting gebeuren, maar dan wel onder toezicht en volgens strikte regels;
- c. plaatsing van het bestand op het beveiligde netwerk, eveneens kort voor de examenzitting volgens strikte regels

Zie voor de genoemde regels hoofdstuk 12, Procedures.

Tweede tijdvak

Daisy voor het tweede tijdvak wordt voor alle schooltypen uitsluitend geleverd voor Nederlands en Engels. De daisy's Nederlands en Engels tweede tijdvak worden zondermeer geleverd aan alle scholen. De tweede-tijdvak-daisy wordt in een enkel exemplaar geleverd. De school kan, binnen de examenruimte en onder toezicht direct voorafgaand aan de afname, het geleverde exemplaar kopiëren (op cd's, of usb-sticks of geheugenkaarten). *Zie ook hier hoofdstuk 12, Procedures.*

Als de kandidaat die in het eerste tijdvak daisy heeft gebruikt, geen ervaring heeft met verklankbare pdf's en een ander vak dan Nederlands of Engels herkanst, dan dient de school in het tweede tijdvak te zorgen voor een individuele voorleeshulp.

Voor niet-gebruikers klinkt computerspraak (spraaksynthese) onnatuurlijk. Het vergt gewenning. Vaste gebruikers hebben er geen moeite mee. Uit (internationaal) onderzoek blijkt voor gebruikers met enige oefening (ervaring) geen verschil in leerrendement tussen natuurlijke en kunstmatige spraak. Omdat van de daisygebruiker niet kan worden verwacht dat hij zich in de zeer korte tijd tot de herkansing vertrouwd maakt met spraaksynthese, mag daar de individuele voorleeshulp worden ingezet. In alle andere gevallen geldt de algemene regel dat als het CvTE een adequate voorziening biedt (verklanking in Facet, spraaksynthese of daisy bij papieren

examens), die voorziening moet worden benut en een individuele voorleeshulp dus niet is toegestaan.

2.4.2 *Verklankbare pdf's (spraaksynthese)*

Dyslectische kandidaten die recht hebben op audio kunnen gebruikmaken van spraaksynthese. Daarbij zet de computer de digitale tekst via spraaksynthesesoftware om in spraak.

De school kan beschikken over verklankingssoftware, waarmee de verklankbare pdf kan worden voorgelezen.

Een bestand dat geschikt is voor spraaksynthese, wordt geleverd als pdf. Het bestand bevat het examen in een opmaak die identiek is aan die van het papieren examen. De pdf wordt geleverd op cd-rom in kandidaat-aantallen conform de bestelling door de school. Het vooraf openen van de envelop is **niet** toegestaan.

Het CvTE zorgt voor een bestand dat geschikt is voor spraaksynthese. Enkele papieren examens zijn hiervan uitgezonderd:

- Fries (daarvoor zijn nog geen stemmen leverbaar);
- Latijn en Grieks (Latijnse en oud-Griekse spraak is niet beschikbaar);
- Russisch, Turks, Arabisch (zeer kleine aantallen kandidaten).

Van bovengenoemde examens kan wel een verklankbare pdf worden geleverd, de speciale taalvoorzieningen (schakelen van de ene naar de andere taal) ontbreken.

Spraaksynthesesoftware kan veel mogelijkheden bieden die bij centrale examens **niet** zijn toegestaan, bijvoorbeeld een digitaal woordenboek. De school dient erop toe te zien dat verboden zaken niet worden gebruikt. Dat geldt ook voor verbinding van de computer met de buitenwereld via internet of e-mail.

De keuzewijzer dyslexie-ICT (www.dyslexie-ict.nl) is niet door of in samenspraak met het CvTE gepubliceerd; de daarin benoemde geschiktheid volgens de eisen van het CvTE is de verantwoordelijkheid van de opsteller.

Spraaksyntheseprogramma's

Er zijn verschillende spraaksyntheseprogramma's op de markt, uiteenlopend in prijs en in mogelijkheden. Veel van de extra mogelijkheden van duurdere programma's kunnen zinvol zijn buiten de centrale examens, maar zijn niet toegestaan bij het centraal examen. Wat verklankingskwaliteit betreft ervaren gebruikers weinig verschillen tussen de programma's. Dat geldt ook voor de verklanking in Facet. Vaak maken de programma's gebruik van een zelfde stemmenleverancier.

Wat **in ieder geval niet mag** is een programma dat het examen uploadt naar de *cloud* om het daar te verklanken. Het verbod op internet en het vanzelfsprekende verbod op het naar "buiten" brengen van het examen voor afloop van de afname, maakt dat deze programma's niet toelaatbaar zijn. Het werken met chromebooks is daarom bij het centraal examen voor spraaksynthese niet mogelijk.

Een programma met veel niet toegestane mogelijkheden vergt toezicht. Sommige leveranciers komen de scholen tegemoet met een *press-to-test* voorziening waarbij alle niet-examen-voorzieningen worden geblokkeerd. Andere bieden een *light* versie van het programma zonder de niet toegestane voorzieningen.

Daarnaast kan het incidenteel voorkomen dat tekst in een plaatje, zoals een cartoon of in een grafiek niet verklankbaar is. Als dat zich voordoet en de kandidaat heeft behoefte aan voorlezen, kan de kandidaat aan een toezichthouder vragen dat enkele stukje tekst voor te lezen. Omdat het slechts zal gaan om zeer incidentele situaties, hoeft de kandidaat daarvoor niet in een aparte ruimte te worden geplaatst.

2.4.3 *Keuze tussen spraaksynthese en daisy*

Spraaksynthese of daisy – wat is het beste voor de kandidaat? Dat is niet een vraag die pas bij het centraal examen aan de orde hoort te komen, maar al eerder bij onderwijs en begeleiding.

Daisy ligt door zijn natuurlijke spraak goed in het gehoor, biedt uitstekende navigatiemogelijkheden, bijvoorbeeld tussen tekst en vraag, en is zeer eenvoudig te bedienen.

Spraaksynthese klinkt wat 'onwennig' de eerste keer, maar frequente gebruikers weten de voordelen te waarderen. Grootste voordeel: de gebruiker kan in beginsel elk digitaal tekstbestand verklanken, zonder afhankelijk te zijn van het inspreken ervan. Daarnaast waardeert de gebruiker het feit dat in de voorgelezen tekst de cursor meeloopt. Dat stimuleert ook om te blijven lezen.

Concreet bij het centraal examen: de kandidaat zal in het algemeen gebruiken wat hij in het onderwijs gebruikt. Wie gewend is aan spraaksynthese, kan zonder veel moeite bij het centraal examen daisy gebruiken, al mist hij dan enkele faciliteiten waaraan hij gewend was, zoals de meelopende cursor. Wie gewend is aan daisy met natuurlijke spraak, kan bij het centraal examen naar alle waarschijnlijkheid niet zo makkelijk uit de voeten met spraaksynthese.

Let op: Als bij het centraal examen geen daisy audio-cd wordt geleverd (zoals in het tweede tijdvak, met uitzondering van Nederlands en Engels, dient de school te voorzien in een individuele voorleeshulp. Een individuele voorleeshulp mag NIET gebruikt worden uitsluitend omdat de kandidaat dat prettiger vindt dan de geleverde voorzieningen.

Daisy of natuurlijke spraak wordt dus NIET geleverd voor:

- de papieren examens BB en KB (m.u.v. Nederlands en de moderne vreemde talen)
- de papieren examens tweede tijdvak (m.u.v. Nederlands en Engels)
- digitale examens, zie paragraaf [2.4.4](#)

Het is te verwachten dat spraaksynthese op termijn de daisy als standaard voorziening voor leeshulp zal verdringen, in ieder geval bij de examens in het voortgezet onderwijs. Het feit dat de lezer bij digitale teksten niet meer afhankelijk is van de productie door anderen, wordt door de gebruikers als een groot voordeel gezien. Ook is eigenlijk elke tekst tegenwoordig digitaal beschikbaar.

2.4.4 *Digitale centrale examens in Facet of Autoplay*

Bij de digitale examens en rekentoetsen in Facet is spraaksynthese ingebouwd. De school legt vast wie deze voorziening mag gebruiken. De spraaksynthese voldoet aan de eisen: snelheid en stem zijn te regelen resp. te kiezen, de kandidaat kan selecteren wat hij wenst te verklanken en het is zichtbaar op welke plaats in de tekst de stem zich

bevindt. Ervaring met spraaksynthese is een vereiste, zie hierboven. Maar die ervaring wordt snel opgedaan o.a. met de in te plannen oefenexamens.

Bij de examens in de kunstvakken in Autoplay wordt in het examen standaard spraak geleverd (computerspraak), dus in het examen voor álle kandidaten. De school mag alle kandidaten toestaan van deze voorziening gebruik te maken; voor kandidaten zonder leesbeperking biedt audio geen (oneigenlijk) voordeel.

Bij digitale centrale examens is vergroting niet mogelijk en voor dyslectische kandidaten niet nodig. Ten aanzien van extra tijd gelden dezelfde regels als bij papieren examens.

2.5 Overige regelgeving

In het *Inrichtingsbesluit* worden mogelijkheden vermeld voor (onder andere) leerlingen met dyslexie, die niet direct betrekking hebben op het centraal examen, maar hier volledigheidshalve worden vermeld.

Voorbeeld

Op het vwo en bij het vmbo in de sector economie, kan het onderwijs in de tweede moderne vreemde taal onder voorwaarden worden vervangen door dat in een ander vak. De ontheffing in het onderwijs werkt vanzelfsprekend door in het examen.

Ook hier is weer sprake van het woordje *kan*: de afweging is aan de school maar wel binnen de door de overheid gestelde kaders (zie [paragraaf 1.4](#)). De school dient zich er rekenschap van te geven dat de overheid heeft geconstateerd dat onderwijs in een tweede moderne vreemde taal voor een dyslectische leerling een te grote belemmering (belasting) kan zijn, en daarom aan de school mogelijkheden biedt om deze belemmering weg te nemen.

NB Het uitgangspunt van de regelgeving is niet dat een vreemde taal voor een dyslectische leerling te *moeilijk* zou zijn, maar dat het leren van twee moderne vreemde talen een te zware belasting is in het onderwijs. Een ontheffing pas bij de uitslag verlenen, past niet op de regels zoals vastgelegd in het *Inrichtingsbesluit*.

3 Kandidaten met een auditieve beperking

Voor het treffen van aanpassingen in de wijze van examinering bij kandidaten met een *auditieve* beperking is *geen* deskundigenverklaring nodig. Een leerling met een auditieve beperking is in school bekend en de ondersteuning wordt gegeven gedurende de schooltijd.

Toegestaan is:

- maximaal 30 minuten tijdverlenging

Niet toestaan:

- Compensatie voor vertraagde ontwikkeling van de taalvaardigheid:
Een auditieve beperking kan een factor zijn die leidt tot vertraagde ontwikkeling van de taalvaardigheid. Compensatie daarvoor is niet mogelijk; taalvaardigheid is bij de centrale examens een expliciet onderdeel van de exameneisen. Over de mogelijke aanpassingen in schoolexamens wordt verwezen naar de handreiking die Simea met medewerking van SLO hiervoor opstelde.
- Ontheffing voor luistervaardigheid:
Ontheffingen voor luisteren zijn niet mogelijk, ook niet in het schoolexamen (zie *paragraaf 3.3; luisteren in het SE*). Luistervaardigheid is een examenonderdeel bij moderne vreemde talen en bij Nederlands vmbo. Het wordt meestal getoetst in het schoolexamen, soms (bij digitale examens) ook deels in het centraal examen. Maar daarbij is het van belang te bedenken dat *de luistertoets* niet verplicht is. Als de luistertoets niet geschikt is, kan de school luisteren op een andere wijze toetsen, bijvoorbeeld in een gesprek. Strikt genomen kan dit voor alle kandidaten worden toegepast. Spreek- en gespreksvaardigheid zitten alleen in het schoolexamen.

3.1 Gebarentolk

Op dit moment wordt voor examinering en onderwijs nagegaan op welke onderdelen een gebarentolk effectief kan zijn. Totdat daaruit conclusies kunnen worden getrokken, geldt dat als de kandidaat ondersteuning in het onderwijs krijgt van een gebarentolk, dat ook is toegestaan bij de centrale examens. Voorwaarde is, dat de gebarentolk 'op verzoek vertaalt' en niet nader toelicht als de taal als zodanig een struikelblok is. Dat betekent dus, dat de tolk op aangeven van de kandidaat een woord of een zinsnede in gebarentaal omzet, hij vertaalt *niet* simultaan en integraal.

3.2 Examens waar geluid in voorkomt

3.2.1 *Werkwijze afname centrale examens dans, drama, kunst (algemeen) en muziek*

Dans en drama GL/TL en kunst (algemeen) havo en vwo bevatten geluid. Als het standaard examen niet bruikbaar is (bij een lichte auditieve beperking kan het wel bruikbaar zijn) wordt een aangepaste 'mondellinge' afname geregeld, afgenomen door de docent-examinator met een gecommiteerde van de CvTE-staatsexamens. In bijzondere situaties gebeurt dat ook bij muziek, als de kandidaat wel in staat is muziek te beluisteren, maar niet in de vorm zoals bij de examens geleverd (gedigitaliseerd, met koptelefoon). Het aangepaste (mondellinge) examen moet worden aangevraagd met een speciaal formulier bij DUO Examendiensten via examens@duo.nl (zie *hoofdstuk 12, Procedures*).

3.2.2 *Werkwijze digitale centrale examens BB en KB*

Voor de digitale centrale examens Nederlands, Engels, Duits en nask1 BB en KB wordt een aangepaste variant (.dos) geleverd. Andere examens bevatten geen functioneel

geluid. Het voor leerlingen met een auditieve beperking aangepaste digitale centrale examens hoeft NIET speciaal te worden besteld.

In de talenexamens worden de zuivere luisteroefeningen geschrapt en de kijk-luisteropdrachten voorzien van ondertiteling. Waar in de examens van andere vakken video's met geluid voorkomen, worden die standaard voorzien van ondertiteling.

Met de ondertitelde kijk-luisteropdracht bevat het centraal examen van de auditief beperkte kandidaat de facto geen luisteropdracht. In het schoolexamen dient dan de vaardigheid luisteren te worden getoetst. Dat geldt overigens, gezien de aard en de omvang van het luisterdeel in de centrale examens, naar redelijkheid voor alle leerlingen. Op de mogelijkheden voor toetsing van luisteren in de schoolexamens wordt hieronder nader ingegaan.

3.3 Luisteren in het schoolexamen

Bij Nederlands en de moderne vreemde talen moet de vaardigheid 'luisteren' worden getoetst. Een ontheffing voor dove leerlingen is in de regelgeving niet voorzien, overigens ook niet voor spreken en gespreksvaardigheid.

Een ontheffing is ook niet nodig, omdat de leerling met een auditieve beperking weliswaar niet kan *horen*, maar wel kan *luisteren*; zij het op een andere manier, en met andere hulpmiddelen, dan mensen zonder auditieve beperking. De ontheffing is ook niet gewenst, omdat ook de auditief beperkte leerling zijn directe communicatievaardigheid in het Nederlands en in de moderne vreemde taal kan en moet ontwikkelen.

Luisteren is net zo min als spreken een geïsoleerde vaardigheid; het is een vanzelfsprekend en geïntegreerd onderdeel van de gespreksvaardigheid. In het begin van het leren van een moderne vreemde taal (de eerste jaren) kan afzonderlijke toetsing van luisteren noodzakelijk zijn; gewenning aan de vreemde klanken vereist oefening en toetsing helpt daarbij. Bij Nederlands en in mindere mate Engels is geïsoleerde toetsing van luisteren bij de afsluiting van het voortgezet onderwijs niet noodzakelijk of voorgeschreven, zij het wel (goed) mogelijk zolang er geen sprake is van een auditieve beperking.

Als een kandidaat een auditieve beperking heeft, is het voor de hand liggend om zijn gespreksvaardigheden (inclusief luisteren en spreken) te toetsen met de hulpmiddelen die hem ten dienste staan, in een natuurlijk en geïntegreerd geheel: in een gesprek. Daarbij kan bij Nederlands eventueel gebruik worden gemaakt van een gebarentolk. Theoretisch is dat bij Engels ook mogelijk, maar dan met een in de Engelse of Amerikaanse gebarentaal gespecialiseerde tolk. Die zal niet altijd beschikbaar zijn en bovendien is beheersing van de Amerikaanse gebarentaal geen exameneis. Bij inzet van een tolk in de Nederlandse gebarentaal wordt het Engels de facto vertaald; dat is niet de bedoeling van de toetsing van Engels gespreksvaardigheid.

Het voor de hand liggende alternatief, dat door mensen met een auditieve beperking over de gehele wereld wordt gebruikt in gesprekken die niet in de moedertaal worden gevoerd (maar ook in de moedertaal) is *chatten* in de een of andere vorm. Deze directe heen- en weercommunicatie voldoet aan alle eisen van gespreksvaardigheid.

4 Kandidaten met een visuele beperking

Voor het treffen van aanpassingen in de wijze van examinering bij kandidaten met een *visuele* beperking is *geen* deskundigenverklaring nodig.

4.1 Maatwerk

Voor kandidaten met een visuele beperking wordt maatwerk geleverd, op bestelling. Dat kan zijn:

- een examen als digitaal Word-bestand geschikt voor de brailleleesregel;
- een gesproken versie van het examen (daisy);
- een examen als digitaal Word-bestand geschikt voor spraak en/of vergroting van het lettertype.

In enkele gevallen wordt het examen vervangen door een (semi-)mondeling door de vakdocent-examinator met een gecommiteerde van de staatsexamens. Dat gebeurt in ieder geval bij aardrijkskunde (havo en vwo) en kunst algemeen (havo en vwo) en vaak ook bij centrale examens in de exacte vakken havo en vwo. Bij vmbo wordt een vervangend mondeling afgenomen bij de examens dans en drama (gl/tl).

Indien nodig worden de examens aangepast op visuele kenmerken die de toegankelijkheid hinderen – zonder de exameneisen als zodanig te wijzigen. Afbeeldingen kunnen worden toegelicht, formules kunnen worden herschreven, opgaven met een sterk visueel karakter kunnen worden aangepast of vervangen door andere opgaven, grote tabellen waaruit globale conclusies moeten worden getrokken kunnen zijn verkleind, enzovoort.

4.2 Digitale examens bb en kb

De centrale examens BB en KB worden geleverd als digitaal examen in Facet en als papieren examen. Voor de aanpassing ten behoeve van leerlingen met een visuele beperking wordt om praktische redenen uitgegaan van het *papieren* examen. School en leerling zijn daarom gebonden aan het door het CvTE gepubliceerde rooster.

4.3 De rekentoets

Ook van de rekentoets worden aangepaste toetsen geleverd. Deze kunnen in de standaard afnameperiodes worden afgenomen, maar zijn niet geïntegreerd in Facet. Beveiliging, correctie en verzending vergen daarom afwijkende afspraken. Bestellen van de aangepaste toetsen moet via het speciale aanvraagformulier dat daarvoor beschikbaar is op de persoonlijke pagina van de examensecretaris. De deadlines voor het aanvragen van de aangepaste rekentoets zijn vermeld in de [activiteitenplanning](#).

4.4 Overleg tussen de school en het CvTE

Een en ander maakt maatwerk nodig. Dit vereist overleg tussen de school en de makers van het aangepaste examen. Soms kan een kandidaat met een visuele beperking goed uit de voeten met een standaard examen en standaard hulpmiddelen, bijvoorbeeld met een digitaal examen bb of kb en spraak – de dyslexievariant.

Ook kan de school zelf een vergroting maken vanaf de cd met pdf voor spraaksynthese of printen op een andere achtergrondkleur.

Als de school constateert dat het standaard examen niet voldoet, kan een speciaal formulier aangevraagd worden bij examens@duo.nl. Dit moet uiterlijk 15 oktober digitaal teruggestuurd worden. Vervolgens neemt een specialist van het CvTE met

ervaring in de examinering van kandidaten met een visuele beperking eventueel contact op met de school. Daardoor wordt geleverd wat nodig is.

4.5 Tijdsduur

De verlenging van de tijdsduur hoeft bij kandidaten met een visuele beperking niet tot het standaard halve uur beperkt te blijven. Als richtlijn geldt 50% tijdverlenging voor slechtzienden, 100% voor kandidaten die braille gebruiken. Verlenging met meer dan een half uur kan ertoe leiden dat het niet goed mogelijk is om twee examens op een dag af te leggen. Dan kan worden uitgeweken naar het tweede en eventueel het derde tijdvak.

4.6 Tweede tijdvak

Het is niet altijd mogelijk om een aangepast examen in het tweede tijdvak af te leggen. Immers, pas na het vaststellen van de uitslag eerste tijdvak, enkele dagen voor het tweede tijdvak, is bekend of en in welk vak de kandidaat herkanst. In dat geval vindt de herkansing plaats in het derde tijdvak.

Als al eerder bekend is dat de kandidaat voor een vak aan het tweede tijdvak deelneemt (bijvoorbeeld vanwege de verlengde tijdsduur), kan wel tijdig het benodigde examen voor het tweede tijdvak worden geproduceerd.

4.7 Kleurenblindheid

Voor kleurenblinde kandidaten geldt het volgende: *papieren* examens zijn bijna altijd in zwart-wit; de uitzonderingen zijn beeldend GL/TL en tehatex havo/vwo en de vakken van de pilot 'kleurendruk': aardrijkskunde havo en vwo en HBR vmbo.

Soms bevat informatiemateriaal kleur. Als een kleurenblinde kandidaat gebruikmaakt van een hulpmiddel/examen met kleur of van een kleurenbijlage, dan geldt het volgende: een toezichthouder mag op verzoek van de kandidaat de kleur benoemen van een vlakdeel dat door de kandidaat wordt aangewezen of op verzoek van de kandidaat een vlakdeel aanwijzen met een door de kandidaat benoemde kleur.

Bij aardrijkskunde havo/vwo (atlas/kleurenbijlage) speelt kleur een zo grote rol dat het aanbeveling verdient de kandidaat in een afzonderlijke ruimte te plaatsen. Bij andere examens zal de vraag zo incidenteel zijn dat dat niet nodig is. Hetzelfde geldt als zich incidenteel een kleurprobleem voordoet bij digitale examens.

Bij *digitale* examens (en de rekentoets) wordt kleur gebruikt. Daarbij is rekening gehouden met de beperkingen van kleurenblinde kandidaten. In beginsel wordt in grafieken en dergelijke het gebruik van verschillende kleuren extra verduidelijkt met een onderscheid in arcering of iets dergelijks, in zowel grafiek als legenda. Als dat incidenteel (door gebruik van authentiek bronnenmateriaal dat niet is aangepast) ontbreekt, kan de regel worden toegepast die hieronder bij het informatiemateriaal wordt genoemd.

5 Kandidaten met dyscalculie of ernstige rekenproblemen

Op de [pagina ER-toets](#) op Examenblad.nl wordt ingegaan op het specifieke aanbod voor kandidaten met dyscalculie. In deze paragraaf wordt vooral op de algemene kaders ingegaan.

5.1 Rekentoets ER

De aangepaste rekentoets voor leerlingen met dyscalculie of ernstige rekenproblemen bestaat uit contextopgaven van het betreffende niveau. Struikelblokken voor deze leerlingen zoals een inconsistente schrijfwijze van grote getallen zijn eruit gehaald. De contextloze opgaven zijn vervallen. Als hulpmiddel zijn bij alle opgaven een rekenmachine en diverse rekenkaarten toegestaan. Ook voor de 2A-toets wordt vanaf 2017 een ER-variant geleverd (2A-ER).

5.2 Cijferlijst en doorstroming

Als de kandidaat slaagt met in zijn examen een ER-resultaat, dan wordt op de cijferlijst achter het cijfer 2ER of 3ER vermeld, in plaats van 2F respectievelijk 3F. Het is mogelijk dat de kandidaat zowel de reguliere rekentoets als de ER-toets heeft afgelegd. De kandidaat kiest dan de vermelding en het bijbehorende cijfer.

De keuze voor de aangepaste toets wordt gemaakt nadat gezamenlijk is vastgesteld dat naar redelijkheid alles is gedaan om het standaard niveau te halen; school en kandidaat spannen zich na de keuze in om de aangepaste toets te halen en de kandidaat is op de hoogte van het feit dat een en ander betekent dat ook officieel duidelijk wordt dat hij niet aan de standardeisen kan voldoen.

5.3 Andere maatregelen

5.3.1 Rekenkaart

Het CvTE heeft twee typen rekenkaart vastgesteld.

De **standaard rekenkaart** is een echte rekenhulp en is de facto niet meer dan "georganiseerd" klad- of uitwerkpapier. Deze kaart mag door iedereen worden gebruikt die de ER-toets maakt. Ook kandidaten met een dyscalculieverklaring mogen deze bij de gewone rekentoets en bij de centrale examens gebruiken.

De **aanvullende rekenkaart** bevat inhoudelijke informatie onder andere over het metrieke stelsel. Deze mag *uitsluitend* bij de ER-toets worden gebruikt, dus *niet* bij de gewone rekentoets of bij centrale examens, ook niet als de kandidaat een dyscalculieverklaring heeft. De aanvullende rekenkaart is in 2016 aangepast (uitgebreid met referentiewaarden). Wie vertrouwd is met de oude, kan ook de oude gebruiken met eventueel enkele pagina's van de nieuwe als aanvulling.

Eigen formulekaarten en dergelijke zijn **niet** toegestaan, de aanvullende rekenkaarten zijn ook niet toegestaan bij centrale examens en de standaard rekentoets. De redenen daarvoor worden toegelicht in de [brochure ER-toets vo](#).

Didactische keuzes van scholen kunnen leiden tot een andere vorm van de rekenkaarten. Scholen kunnen hun alternatieven aan het CvTE ter goedkeuring voorleggen via beperking@cvte.nl.

5.3.2 Rekenmachine

Bij de ER-toets kan bij elke opgave een rekenmachine worden gebruikt. Dat kan de rekenmachine zijn die in het digitale examenprogramma is ingebouwd; een losse eigen rekenmachine mag ook. Een grafische rekenmachine is niet toegestaan.

Let op: Bij de standaard rekentoets is bij een deel van de opgaven een rekenmachine *niet* toegestaan, **ook niet met een dyscalculieverklaring**. Bij opgaven waarbij iedereen een rekenmachine mag gebruiken, is alleen de rekenmachine die in het programma is ingebouwd toegestaan.

Bij centrale examens is de rekenmachine *bij alle opgaven en voor alle kandidaten* toegestaan.

6 (Fysieke) beperkingen en praktische examens (CPE en CSPE)

De school dient eerst aan de hand van examens van voorgaande jaren te analyseren of er een probleem dreigt bij de uitvoering van het CPE/CSPE. Als dat het geval is, neemt de school contact op met het CvTE via beperking@cvte.nl.

Incidenteel komt het voor dat een kandidaat door een fysieke beperking of een hardnekkige, bijna chronische blessure de opdrachten in een praktisch examen niet goed kan uitvoeren bij beeldende vormgeving vmbo gl/tl, tehatex vwo, of de beroepsgerichte vakken in bb, kb en gl. Ook een andere beperking van minder fysieke aard kan soms het uitvoeren van een deel van de praktische opdrachten riskant maken.

Meestal zal dit bij de school zeer tijdig voor het centraal examen bekend zijn. Bij beperkingen waarschijnlijk al voordat het examentraject start (twee of drie jaar voor het examen), bij hardnekkige blessures soms wat later. Bij kortdurende blessures ligt uitstel van de praktische opdracht meer voor de hand.

Met het CvTE wordt nagegaan of een aanpassing van het centraal examen met inachtneming van de exameneisen nodig en gewenst is. Bij het overleg over mogelijke aanpassingen zal het CvTE vragen naar de aanpassingen die tot nu toe in het onderwijs zijn verricht.

Soms is een extra hulpmiddel voldoende of volstaat dat de kandidaat aangeeft hoe hij het zou aanpakken. Soms moet een opgave worden aangepast. Bij vergaande aanpassing kan voor de afname aan de school een gecommiteerde namens het CvTE worden toegewezen.

Aanpassingen zijn niet mogelijk als daarmee het wezen van het cpe/cspe wordt aangetast. Een kandidaat is dan niet meer in staat aan de eindtermen van het examenprogramma te voldoen. Als een leerling zijn armen niet goed kan gebruiken, kan de vraag worden gesteld of een praktische opleiding in de bouwtechniek voor deze leerling een adequate opleiding is.

7 Kandidaten met een zeer zware beperking

Het kan zijn dat een standaard examenafname volstrekt onmogelijk is en dat ook geen van de aangepaste versies van het examen voldoen, bijvoorbeeld bij een zware lichamelijke beperking of bij een combinatie van beperkingen.

In dat geval neemt de school contact op met het CvTE via beperking@cvte.nl. In overleg en samenwerking met het CvTE wordt dan een aangepaste afname gerealiseerd, waarbij soms een gecommiteerde van het CvTE wordt toegewezen.

8 Zieke kandidaten en gespreid examen

Er zijn drie mogelijkheden voor gespreid examen, namelijk spreiding over jaren, spreiding over tijdvakken of een combinatie van beide.

8.1 Spreiding over jaren (artikel 59 Eindexamenbesluit VO)

De afsluiting van het examen centraal examen kan over twee jaar worden gespreid. Hiervoor is toestemming nodig van de inspectie.

Als bijzondere aanpassingen van het centraal examen zelf of de toegestane hulpmiddelen nodig worden geacht en als die aanpassingen niet tot het standaard aanbod van het CvTE behoren, dan geldt de algemene regel dat de school contact opneemt met het CvTE via beperking@cvte.nl.

De kandidaat legt dan in het eerste jaar bijvoorbeeld vier van de zeven centrale examens af en in het volgende jaar de overige drie. Hij heeft in beide jaren recht op herkansing van een van de in dat jaar afgelegde centrale examens. Wat *niet* is toegestaan, is het in het tweede jaar opnieuw afleggen van een in het eerste jaar afgelegd centraal examen.

Voor een evenwichtige vormgeving van het onderwijs is het van belang de verdeling tijdig vast te leggen. Dat bij ziekten met een progressief verloop onverwacht minder mogelijk blijkt dan eerder verwacht, wordt onderkend: achteraf (voor het centraal examen) wijzigen van het overeengekomen en aan de inspectie voorgelegde schema is mogelijk. Als in een vak eenmaal het centraal examen is afgelegd, kan dat vak niet naar een ander jaar worden verplaatst.

8.2 Spreiding over tijdvakken (artikel 37 Eindexamenbesluit VO)

Spreiding over eerste, tweede en derde tijdvak is mogelijk na toestemming van de inspectie. Dat kan zich voordoen als veel tijdverlenging noodzakelijk is en twee van de examenvakken van de kandidaat op een zelfde dag vallen of afleggen van een examen op een andere locatie (ziekenhuis of thuis).

8.3 Combinatie van spreiding over jaren en over tijdvakken

Combinatie van spreiding over tijdvakken en over jaren is ook mogelijk na toestemming van de inspectie.

Het afleggen van een examen op een andere locatie (ziekenhuis of thuis) is mogelijk na toestemming van de inspectie. Het afleggen van het centraal examen thuis is onder toezicht van school.

9 Overige beperkingen

9.1 Autisme (ASS) en AD(H)D

Wat verstaan we onder Autisme?

Autisme Spectrum Stoornis (ASS) is een verzamelnaam van verschillende vormen van autisme, die zich op verschillende manieren uiten. Autisme is een aangeboren stoornis, waarbij de informatieverwerking in de hersenen op een andere manier werkt. Alles wat mensen met autisme waarnemen wordt op een andere manier verwerkt, waardoor een mix van zwakkere en sterkere kanten ontstaat.

Wat verstaan we onder AD(H)D?

Attention Deficit/Hyperactivity Disorder (AD(H)D) is een zeer veel voorkomende neurologische aandoening die wordt gekenmerkt door ontwikkelgebreken van onoplettendheid en/of hyperactiviteit/impulsiviteit die in meerdere omgevingen functionele nadelen veroorzaken.

Voor het treffen van aanpassingen in de wijze van examinering bij kandidaten met een beperking in het autistisch spectrum of AD(H)D is een deskundigenverklaring nodig op grond van *artikel 55 van het Eindexamenbesluit VO*.

Voor kandidaten met een beperking in het autistisch spectrum of ADHD, worden geen aangepaste examens geleverd.

Toegestaan is:

- maximaal 30 minuten tijdverlenging
- inzetten van pauze zie [paragraaf 10.2](#).
- voorkomen van afleidingen tijdens de afname
- structureren en vooraf laten ervaren van de regels

9.2 Diabetes

Toegestaan is:

- maximaal 30 minuten tijdverlenging
- inzetten van pauze zie [paragraaf 10.2](#)

9.3 TOS (taalontwikkelingsstoornis)

Wat verstaan we onder TOS?

TOS is een aangeboren stoornis met vertraagde of afwijkende ontwikkeling in taal. Leerlingen met TOS hebben moeite met aanleren van vaardigheden die cruciaal zijn voor het verwerven van taal. De TOS kan zich uiten in hardnekkige problemen op een of meerdere gebieden van de taal, het taalbegrip en de spraak. De precieze oorzaak van TOS is tot op heden onbekend, omdat de taalproblemen niet verklaard kunnen worden door gehoorproblemen, meertaligheid, aantoonbaar neurologisch letsel, ernstige fysieke, emotionele of psychische problemen, een verstandelijke beperking of afwijkende omgevingsfactoren. De noodzaak voor het treffen van aanpassingen in de wijze van examinering bij kandidaten met TOS moet blijken uit het zorgdossier dat de leerling gedurende zijn schoolcarrière heeft opgebouwd. Een taalontwikkelingsstoornis ontstaat niet opeens. In de voorliggende schoolcarrière is de leerling gediagnostiseerd met een taalontwikkelingsstoornis. Uit het zorgdossier moet duidelijk blijken dat er een relatie is met de TOS en de ondersteuningsbehoefte van de leerling voor het onderwijstraject en bij de schoolexamens. Dat is de basis voor een aanpassing bij de centrale examens, waarbij de exameneisen niet worden aangetast. Over de mogelijke aanpassingen in schoolexamens wordt verwezen naar de handreiking die Simea met medewerking van SLO hiervoor opstelde.

Toegestaan is:

- maximaal 30 minuten tijdverlenging

Soms in relatie met een auditieve beperking, maar ook los daarvan, zijn er deelnemers met een taalontwikkelstoornis (vroeger ook wel ESM – ernstige spraaktaalmoeilijkheden – genoemd). Spraakmoeilijkheden zijn geen *issue* bij het centraal examen. Taalmoeilijkheden, bijvoorbeeld een achterstand in algemene taalontwikkeling (woordenschat, leesvaardigheid) kunnen wel ook bij de centrale examens merkbaar zijn. Maatregelen in de centrale examinering zelf zijn in het algemeen niet aan de orde. Immers, de wijze van examinering kan worden aangepast maar niet de exameneisen zelf. En daar zit soms juist de crux bij TOS.

10 Toelichting bij enkele aanpassingen en hulpmiddelen

10.1 Tijdverlenging

Verlenging van de duur van het centraal examen met een half uur kan worden toegestaan als de school beschikt over een verklaring van een ter zake kundige orthopedagoog, neuroloog, psychiater of psycholoog. Bij een visuele, auditieve, lichamelijke beperking of TOS is zo'n verklaring niet nodig. Het is waarschijnlijk de meest toegepaste maatregel.

Tijdverlenging lijkt een 'compensatie' voor een beperking. Zo is het niet bedoeld. Een beperking kan worden gezien als een niet soepel lopend radertje dat maakt dat de wijze van examinering niet wordt 'gepakt'. Tijdverlenging is dan een vrij ruw middel: een smeermiddel dat maakt dat het radertje met wat horten en stoten, dus wat meer tijd, toch loopt. Het middel is daarmee anders (grover, minder direct), dan bijvoorbeeld braille voor de blinde en audio voor de dyslectische leerling. Maar een smeermiddel helpt wel.

Het is echter geen wondermiddel dat overdadig kan worden toegepast. Het is de vraag of tijdverlenging met meer dan een half uur effectief is – te veel smeermiddel werkt niet. En daarnaast kan een te forse tijdverlenging de aard van het examen aantasten. Tekstbegrip bijvoorbeeld kan dan veranderen in tekstanalyse, met een ruime mogelijkheid om van het woordenboek gebruik te maken.

Ruimere tijdverlenging is alleen mogelijk als volstrekt duidelijk is dat de extra tijd niet in meer 'denktijd' gaat zitten, maar in pure lees- of schrijftijd. Dat geldt bijvoorbeeld voor de kandidaat die op braille is aangewezen. Het aflezen van globale informatie uit grafieken en tabellen kost hem veel meer tijd dan de leerlingen die deze informatie visueel krijgen. Dat kan ook gelden voor de lichamelijk beperkte kandidaat die met zijn voet op de computer het hele examen maakt. In deze situaties is tot dubbele examentijd toegestaan. In alle andere situaties moet de school, als verlenging met meer dan een half uur gewenst lijkt, contact opnemen met het CvTE via beperking@cvte.nl.

Om bovengenoemde reden is ook het optellen van tijdverlenging voor verschillende, soms gerelateerde beperkingen *niet* toegestaan. Wel kan voor een kandidaat met een beperking die korter dan zes jaar in Nederland is, twee maal een half uur tijdverlenging worden toegestaan.

Tijdverlenging wordt soms ook gevraagd (en soms ook ruimer dan een half uur) bij chronische vermoeidheid of concentratieproblemen. Bij deze beperkingen ligt dat echter niet zonder meer voor de hand. Wie snel vermoeid is, zou juist korter moeten

werken. De passende oplossing is hier niet tijdverlenging, maar een (korte of langere) onderbreking van het examen, uiteraard met voldoende toezicht. De kandidaat kan dan even rusten, of bijvoorbeeld ontspannen en concentratie opbouwen via oefeningen. Zie [paragraaf 3.2](#).

We adviseren de toegestane en de benutte tijdverlenging zorgvuldig in het proces verbaal (protocol) van de examenafname vast te leggen.

Artikel 55 zou als automatisme kunnen worden toegepast: wie een verklaring heeft krijgt tijdverlenging. Dus de kandidaat met een dyscalculieverklaring krijgt een half uur extra voor Engels. Het spreekt vanzelf dat dat niet de bedoeling is. Het beoordelen van de vraag of naar redelijkheid door tijdverlenging een belemmering wordt weggenomen, vergt een inhoudelijke taxatie van de directeur (de school).

10.2 Pauzes

Een alternatief voor tijdverlenging is een korte of iets langere pauze tijdens het centraal examen. Onder toezicht, en zonder dat de kandidaat toegang heeft tot de opgaven of het door hem gemaakte werk.

Een pauze kan bij sommige beperkingen veel effectiever zijn dan tijdverlenging. Dat geldt bijvoorbeeld voor kandidaten met chronische vermoeidheidsklachten. Maar ook voor kandidaten met concentratieproblemen, die het hoofd even leeg kunnen maken, of voor kandidaten met extreme faalangst die de pauze kunnen benutten om aan stressreductie te doen. Ook kan een pauze worden benut voor noodzakelijke handelingen in verband met de beperking, dat komt vooral bij medische klachten voor (bijvoorbeeld noodzakelijk toiletbezoek). De pauze mag worden gebruikt in aanvulling op tijdverlenging, of in plaats van tijdverlenging.

Voorwaarde voor toepassing van pauzes is een zorgvuldige vermelding op het proces verbaal en adequaat toezicht tijdens de pauze. De inspectie vraagt scholen de pauzeafspraken niet alleen vast te leggen in het proces verbaal maar ook te melden in het [ISD](#). Dat geeft inspectie de mogelijkheid vast te stellen in welke mate dit wordt ingezet.

Daarnaast geldt vanzelfsprekend dat de school voorkomt dat andere kandidaten hinder ondervinden van de pauze-activiteit. Omdat de pauze geen enkele relatie heeft met de exameninhoud, is een deskundigenverklaring niet nodig. Ook de leerling met ernstige rekenproblemen, die tijdens de rekentoets stress ervaart (en ook nog eens veel tijd krijgt voor zijn toets) kan baat hebben bij een pauze, en de school kan dat dan toestaan. Vanzelfsprekend is terughoudendheid gewenst (geen klassikale pauzes), maar de ervaring leert dat de pauze ook alleen wordt gewenst door kandidaten die echt ervaren dat ze er baat bij hebben.

Voor een pauze of enkele pauzes binnen redelijke tijdsgrenzen is geen toestemming van het CvTE nodig. Binnen redelijke grenzen wil zeggen: in totaal niet meer dan een uur. Als de pauze effect heeft of kan hebben op het startmoment van het examen of van een erop volgend examen, is overleg met inspectie nodig.

De invulling van de pauze is aan de school, in overleg met de kandidaat. Voor sommige kandidaten is even rust voldoende. Andere hebben baat bij even bewegen (onder toezicht en zonder hinder voor anderen). Een gesprek met een deskundige die met de kandidaat de stress kan reduceren, is ook toegestaan. De pauze mag (uiteraard) niet worden besteed aan vakinhoudelijke activiteiten.

Voor de keuze van het pauzemoment bestaan ook verschillende voorkeuren. Het is van belang van te voren de gewenste vorm goed vast te leggen.

Sommige kandidaten hebben het meest baat bij een vooraf vastgelegd helder moment, bijvoorbeeld anderhalf uur na het begin van het examen en dan een kwartier pauze. Een andere optie is dat bij de start van het examen even wordt gekeken waar een handige knip zit, dus bijvoorbeeld tussen tekst 3 en tekst 4 van het centraal examen Engels.

En een derde veel toegepaste optie is dat de kandidaat op het moment zelf aangeeft dat het pauzemoment gewenst is.

10.3 Een mondeling centraal examen

In bijzondere situaties wordt een centraal examen ook wel mondeling afgenomen. Min of meer standaard gebeurt dat bij enkele examens die moeilijk zijn aan te passen voor kandidaten met een visuele of auditieve beperking, zoals de centrale examens kunst algemeen, aardrijkskunde en wiskunde op het havo en vwo. Ook in andere zeer bijzondere situaties kan het CvTE in overleg met de school voor een mondeling kiezen. Schriftelijke afname heeft in het algemeen – vanwege de vergelijkbaarheid – de voorkeur. Het aantal mondelinge afnames (behalve voor de hierboven genoemde vakken) blijft in het algemeen landelijk onder de twintig per jaar.

10.3.1 Aangepaste wijze van examinering

Een examen heeft tot doel vast te stellen of de kandidaat voldoet aan de exameneisen. Daarvoor is een schriftelijk examen ontwikkeld dat voor de grote groep op identieke wijze en ook gerelateerd aan vorige jaren, effectief meet of kandidaat aan de eisen voldoet. Soms is er een belemmering door een beperking door de wijze van examinering. Dan moet die belemmering worden weggenomen o.g.v. artikel 55 van het Eindexamenbesluit VO en o.g.v. de Wet gelijke behandeling op grond van handicap of chronische ziekte. Voor dat wegnemen van de belemmering staat scholen een aantal standaard aanpassingen ter beschikking. Waar de standaard niet past, is verdergaand maatwerk nodig. Dat verdergaand maatwerk kan niet door de school zelfstandig worden uitgevoerd. Bij aanpassing is van belang dat de eisen overeind blijven en daarom moet dit in overleg met het CvTE en binnen de door het CvTE vastgestelde kaders. Eén van de vormen is een mondeling. De eisen worden in dat geval geborgd door de inzet van twee examinatoren. Bij centrale examens op een examinerende school is dat de eigen vakdocent en een gecommiteerde van het CvTE. Bij staatsexamenafname zijn het twee examinatoren van CvTE-staatsexamens.

10.3.2 Wanneer en waarom een mondeling?

De keuze voor een mondeling is niet een keuze van de school maar van het CvTE, na overleg met de school over de wijze waarop het beste de belemmering door de beperking kan worden weggenomen. Bij kunst algemeen, aardrijkskunde en de wiskundevakken op havo en vwo en meestal ook de natuurwetenschappelijke vakken op havo en vwo, wordt voor visueel beperkte leerlingen (en bij kunst ook voor auditief beperkte leerlingen) gekozen voor een mondeling, niet omdat constructie van een schriftelijk onmogelijk is, maar omdat constructie een dermate vergaande aanpassing van het schriftelijke examen betekent dat een compleet nieuw examen moet worden

geconstrueerd. Met alle controles die dat dan weer vereist, is een mondeling een effectievere oplossing. De keuze voor genoemde vakken is geen wet van Meden en Perzen, maar ontstaat op grond van ervaringen. Bij bijvoorbeeld wiskunde A (aanvankelijk mondeling o.a. vanwege de grafische rekenmachine) zijn goede ervaringen opgedaan met Excel-toepassingen in het examen die de grafische rekenmachine goeddeels kunnen vervangen. Vaak wordt voor dat vak dan ook een schriftelijk alternatief aangeboden. Vanzelfsprekend krijgt de school dan wel de gelegenheid om te toetsen of dit aangepaste schriftelijke examen past op het gegeven onderwijs en de mogelijkheden van de kandidaat. Zo niet, dan is ook bij wiskunde A een mondeling weer een te overwegen optie.

Daarnaast wordt een mondeling soms toegepast als een schriftelijk examen fysiek onmogelijk is, bijvoorbeeld bij een zeer zwaar lichamelijk beperkte kandidaat. Hoewel de techniek voor deze kandidaten steeds meer mogelijkheden biedt, is soms toch een mondeling effectiever. Dat geldt te meer omdat het gebruik van hulpmiddelen door een kandidaat met deze beperking zeer tijdrovend kan zijn en examens van zes uur fysiek soms veel te belastend zijn. Een mondeling maakt het, door zijn meer adaptieve karakter, mogelijk om veel sneller tot de kern door te dringen.

De derde grond voor een mondeling is de context waarbij aan het resultaat bij een schriftelijk examen niet meer te zien is of de leerling door zijn beperking struikelde, dan wel de examenstof niet beheerste. Dat kan bijvoorbeeld gelden voor kandidaten met tamelijk ernstige dysfasie/afasie. Het woord ligt op het puntje van de tong en wil niet komen. Bij een schriftelijk examen is niet zichtbaar of dát het probleem was of dat de kandidaat eenvoudigweg de examenstof niet beheerste. In een mondeling wordt dat wél duidelijk.

10.3.3 *Wanneer géén mondeling?*

Soms wordt een mondeling gevraagd bij ernstige dyslexie of bij een taalontwikkelstoornis (TOS). Dan geeft de school aan dat de kandidaat de stof prima begrijpt als een docent de vraag parafraseert. Daarmee wordt echter een stukje van de exameneisen weggenomen. Audio ondervangt het leesprobleem van de dyslectische leerling volledig, en het kunnen duiden van de aangeboden tekst hoort bij de exameneisen. Elke kandidaat zal een examen beter maken als een voorlezer hem in de juiste richting stuurt, zeker als dat interactief gaat met vragen van de kandidaat. Maar daarmee worden de facto de eisen verlaagd. Dat een kandidaat mondeling veel beter scoort dan schriftelijk is op zichzelf geen argument: dat geldt waarschijnlijk voor bijna iedereen, bij de beoordeling van een mondeling wordt daar ook rekening mee gehouden. Een mondeling wordt ook wel eens aangevraagd voor een dyslectische kandidaat die niet leesbaar zou kunnen schrijven. In dat geval vraagt het CvTE een schrijvoorbeeld toe te sturen. Bijna altijd blijkt ook een Engelse brief uit het centraal examen tl prima leesbaar als de corrector de brief fonetisch leest. Dan is een mondeling dus niet nodig en wordt niet toegestaan.

10.3.4 *Aanvraagprocedure*

Een school vraagt niet een mondeling aan. Een school vraagt een afwijkende wijze van examinering aan waarbij een mondeling wellicht een optie is.

- 1 Voor visueel en auditief beperkte kandidaten bij de eerder genoemde vakken (havo/vwo kunst, wiskunde, natuurwetenschappelijke vakken) gaat het verzoek met de standaard aanvraag voor aanpassingen zoals braille of aanpassing van visuele elementen. Bij de oktober-opgave aan DUO vult de school voor deze kandidaat een

- speciaal formulier in. In overleg zal dan worden gezien of gekozen moet worden voor een mondeling, of dat er ook een adequate schriftelijke afname mogelijk is.
- 2 Voor zwaar lichamelijk gehandicapte kandidaten kan ook het bovengenoemde formulier worden gebruikt.
  - 3 Waar de beperking en de mogelijkheden voor de school nieuw zijn (bijvoorbeeld bij ernstige dysfasie) kan het ook via dit formulier. In het algemeen willen de school en de kandidaat in uitzonderlijke situaties veel eerder weten of er iets mogelijk is, en zo ja wat, om daar onderwijs en schoolexamen op te kunnen afstemmen en valse verwachtingen te voorkomen. Het verdient in deze uitzonderlijke gevallen aanbeveling in een zo vroeg mogelijk stadium (kan ook bij het begin van havo-4, of al bij de vakkenkeuze in havo-3!) met het CvTE contact op te nemen via beperking@cvte.nl.
  - 4 Voor kandidaten die staatsexamen afleggen (bijvoorbeeld in het vso) geldt de standaard melding en aanmelding bij DUO. Ook hier geldt dat eerdere melding en dus eerdere afspraken gewenst kunnen zijn. Oriënterende gedachtewisseling kan ook hier via beperking@cvte.nl, de formele aanvraag geschiedt daarna volgens de standaard procedures via DUO.

10.3.5 *Vervolprocedure*

Als, eventueel na overleg, wordt vastgesteld dat een mondeling aan de orde is, dan krijgt de school bericht over de tweede examiner van het CvTE. Als alle onderdelen van de procedure op tijd verlopen, zal dat in het algemeen voor de jaarwisseling zijn. De school (de eigen examiner) neemt dan zo spoedig mogelijk contact op met de mede-examinator. Beide examinatoren overleggen daarna over vorm en inhoud; zie hierna. Tijdig overleg geeft zekerheid aan de docent en daarmee aan de kandidaat. Bij staatsexamens zijn beide examinatoren van het CvTE en krijgt de school van DUO bericht omtrent de mondelinge afname. Als de school nadere info aan de examinatoren wil doorgeven, dan is dat mogelijk via DUO.

10.3.6 *Hoe gaat het mondeling?*

Een mondeling is maatwerk, er zijn dus weinig vastliggende regels, wel een aantal vuistregels:

- Een mondeling van een uur is al erg lang. Drie kwartier is meestal voldoende voor adequate toetsing. Noodzakelijke rustpauzes kunnen de bruto tijd rekken
- Een mondeling hoeft niet helemaal uit het hoofd of in gespreksvorm. De kandidaat kan (en zal meestal) een opgave voorgelegd krijgen waarmee hij (fysieke beperkingen voorbehouden) ook even zelf aan de slag kan.
- Beide examinatoren zijn gelijkwaardig en komen gezamenlijk tot een oordeel (op de cijferschaal die begint bij 1,0 en eindigt op 10,0). De examinatoren zorgen voor een kort verslag (protocol) dat de inhoudelijke fundering vormt, en overhandigen dat ondertekend, met het cijfer, aan de directeur van de school.
- Er is geen regel dat de eigen docent vraagt en de ander zwijgend protocolleert. Een natuurlijk mondeling is gewenst en in een natuurlijk gesprek zal de ander ook wel eens een duit in het zakje doen. Een zwijgende tweede examiner kan meer stress opleveren dan een natuurlijke vorm. Het is wel van belang dat de kandidaat vooraf op de hoogte is van de gemaakte afspraken.
- Een mondeling centraal examen is anders dan gewoonlijk en dat kan stress geven. In het algemeen valt de stress na een paar minuten van de kandidaat af: een mondeling voelt natuurlijk. Waar het fenomeen mondeling op zichzelf leidt tot stress, in samenhang met de beperking soms heel verklaarbaar, kan de school aan de CvTE-examinator vragen of in de weken voorafgaand aan het examen een niet-meetellende oefening aan de kandidaat kan worden

aangeboden. Dit geldt niet bij staatsexamens. Daar is immers mondelinge afname door externen een onderdeel van de standaard (elk vak wordt geëxamineerd met een centraal examen en een mondeling college-examen.

- Er zijn geen formele regels omtrent bekendmaking van het cijfer. Aan scholen wordt wel aangeraden niet zonder goede reden af te wijken van de standaard dat tot de (voor deze afname overigens irrelevante) normering geen cijfers worden bekendgemaakt. Bij staatsexamens gelden de staatsexamenregels voor centrale examens: bekendmaking bij de vaststelling van de uitslag.
- Vaak zal de mede-examinator eerst aan de eigen docent vragen welk idee deze heeft over het format van het mondeling (wat zou je doen als er geen CE was maar wel een examenprogramma, en het mondeling de standaard afsluiting?). De docent kan echter ook een beroep doen op de expertise van de mede-examinator in het afnemen van mondelingen. Coproductie, of elk een deel, het mag allemaal. Allemaal in goed overleg tussen professionals. In de bijzondere gevallen waarin een mondeling de juiste vorm bleek, ervaren in het algemeen docent, mede-examinator en leerling het achteraf als een prettige en adequate toetsvorm.

10.3.7 *Een mondelinge rekentoets*

In bijzondere situaties is ook een mondelinge rekentoets ER mogelijk. Dit is gebaseerd op dezelfde uitgangspunten als het mondeling centraal examen. De uitwerking wijkt op onderdelen af. Zo is er geen sprake van medeafname door de eigen docent; immers, die heeft bij de digitale rekentoets ook geen (correctie)rol. De procedures staan op de ER-pagina op Examenblad.nl.

Een mondelinge rekentoets is óók mogelijk in situaties waarin de digitale toets in zijn vorm ongeschikt is. Het gaat dan om bijvoorbeeld leerlingen met ernstige epilepsie.

Voor kandidaten met een visuele beperking is een aangepaste digitale rekentoets beschikbaar, voor kandidaten met een auditieve beperking is geen aanpassing nodig. Deze beperkingen op zichzelf zijn dus geen aanleiding voor een mondelinge afname. Bij een zeer zware lichamelijke beperking is wel een mondelinge afname mogelijk, waarbij dan niet de eis geldt dat eerst drie keer "gewoon" de toets moet worden afgelegd, en waarbij het mondeling ook op de reguliere toets kan worden toegepast. Aanmelding in dat geval volgens de genoemde, voor het CE geldende procedures.

10.4 **Woordenboeken**

De hierna volgende informatie is niet specifiek voor kandidaten met een beperking. Omdat juist vanwege een beperking soms vragen over het woordenboek worden gesteld, is hier toch enige informatie opgenomen.

10.4.1 *Papieren woordenboeken*

Bij alle papieren centrale examens is een verklarend woordenboek Nederlands toegestaan. Dat is een woordenboek dat de betekenis van woorden toelicht. Het mag geen aanvullende informatie geven. Er mag wel een omschrijving (of tekening) van een bloedsomloop staan, maar geen nadere beschrijving van de werking van de bloedsomloop met longen en hart et cetera.

Deze ruime omschrijving biedt ruimte bij de keuze van het woordenboek.

Een beeldwoordenboek kan handig en effectief zijn. Het is gemakkelijker om 'elleboog' met een plaatje te illustreren, dan om een omschrijving te geven. De school moet met de leerling afwegen of zo'n woordenboek effectief is. Dat zal bij het vmbo eerder het

geval zijn dan bij havo of vwo (het gangbare beeldwoordenboek heeft in de titel ook 'vmbo').

Een speciaal NT2-woordenboek (toegesplitst op veronderstelde woordproblemen van mensen die Nederlands als tweede taal hebben geleerd) kan eveneens worden toegestaan. Opnieuw kan de school met de leerling nagaan of het effectief is.

Wat ook mogelijk is, is een woordenboek van het Nederlands naar de thuistaal van de leerling. Voor een leerling die zijn thuistaal goed onderhoudt, is een uitleg in de thuistaal de meest effectieve verklaring. Dus Nederlands-Chinees mag en Chinees-Nederlands in dezelfde band dan meteen ook. De school kan met de leerling de effectiviteit nagaan. De eis 'korter dan zes jaar in Nederland' is bij deze aanpassing *niet* van toepassing.

Aan het woordenboek mag geen inhoudelijke informatie worden toegevoegd, bijvoorbeeld in de vorm van uitgebreide grammatica- of spellingsregels. De zeer beknopte informatie in sommige op de markt verkrijgbare woordenboeken hoeft niet te worden verwijderd.

Wat wel mag worden toegevoegd, zijn markeringen of 'vingertjes' om sneller te kunnen bladeren. Het woordenboek is toegestaan – niet omdat we leerlingen willen oefenen in bladeren, maar om een enkel sleutelwoord te vinden. Een nadere opzoekaanduiding doet daaraan geen afbreuk.

Het is van belang dat de school goed aangeeft wat de procedure is voor woordenboekalternatieven, zodat school of leerling niet bij de eerste afname voor verrassingen komen te staan. De school kan bijvoorbeeld in een reglement vermelden dat de school voor standaard woordenboeken zorgt (de praktijk op de meeste scholen) en dat een leerling die een alternatief wenst te gebruiken dat voor een bepaalde datum moet aangeven. De school kan dan met de leerling nagaan of het alternatief is toegestaan en of het voor hem gewenst is.

10.4.2 *Digitale woordenboeken*

Digitale woordenboeken zijn bij de centrale examens *niet* toegestaan. Dat verbod is gebaseerd op het feit dat in de centrale examens van bijvoorbeeld Engels wordt onderzocht hoe '*fluent*' het Engels van de kandidaat is. Dat vereist een ruime woordenschat. Bij gebruik van een digitaal woordenboek en zijn snelle zoekfunctie vervalt de noodzaak van beheersing van de woordenschat, zodat niet langer wordt getoetst of aan deze exameneis kan worden voldaan en dus geen geldig examen wordt afgelegd.

Als een kandidaat, bijvoorbeeld door een ernstige vorm van dyslexie, niet in staat is om een papieren woordenboek te hanteren, voorziet de school in een opzoekhulp.

Er kunnen goede redenen zijn om bij kandidaten met een zware lichamelijke of visuele beperking toch het digitale woordenboek toe te staan. De school kan toestemming vragen via beperking@cvte.nl, of bij een visuele beperking via het speciale formulier van DUO met andere aanpassingen.

Het CvTE zal dan aan de school vragen op een andere wijze na te gaan of de woordenschat van de kandidaat adequaat is. Bij dyslectische kandidaten is (in ieder geval bij moderne vreemde talen) juist de woordenschat vaak de reden om een digitaal woordenboek te willen gebruiken. Dat wordt dan ook niet toegestaan. Als de

opzoekhulp niet werkbaar is, kan de school via beperking@cvte.nl aan het CvTE vragen om samen te onderzoeken wat mogelijk is.

Eerder is al genoemd dat scholen zich moeten realiseren dat er een lijn is tussen onderwijs, schoolexamen en centraal examen. Dat geldt ook voor het digitale woordenboek. Als de school in het onderwijs steeds een digitaal woordenboek toestaat, kan het centraal examen een plotselinge barrière worden. Het is dus van belang om ook zonder digitaal woordenboek aan de slag te gaan. Dit te meer omdat volgens taalkundigen het woordenboek niet echt helpt bij woordenschat- en taalontwikkeling.

Het opzoeken van een woord in een woordenboek (papier of digitaal) is volgens sommige taalkundigen de beste manier om het woord snel te vergeten. Dat het woordenboek bij het examen mag worden gebruikt, is niet omdat het gezien wordt als een onontbeerlijk didactisch hulpmiddel om de taalvaardigheid en de woordenschat te verrijken, maar omdat het toch wel hinderlijk is als de leerling op een enkel sleutelwoord struikelt, daardoor een tekst niet begrijpt en een serie vragen niet juist kan beantwoorden. Dat woord kan hij dan opzoeken.

Omdat het woordenboek geen didactische noodzaak is (althans niet gezien vanuit het centraal examen) en het struikelen over een sleutelwoord in het onderwijs veel minder een probleem is (althans minder verstrekken gevolgen heeft), kan de school ervoor kiezen om het gebruik van het woordenboek en zeker van het digitale woordenboek in het onderwijs zoveel mogelijk te beperken. Wellicht heeft oefening in het afleiden van de betekenis van woorden uit de context, een gunstig effect op de woordenschat.

10.5 Computer als schrijfgerei

Het gebruik van de computer als schrijfgerei is algemeen toegestaan, ook voor kandidaten zonder beperking. Melding aan het CvTE of de inspectie is niet nodig.

Bij gebruik van de computer hoeft *voor leerlingen met een geldige dyslexieverklaring* de spellingcontrole niet te worden uitgeschakeld.

Bij gebruik van de computer ziet de school erop toe dat de leerling geen toegang heeft tot hulpmiddelen die niet zijn toegestaan. Ook zorgt de school ervoor dat het werk niet verloren kan gaan. Een melding vooraf aan de school die de tweede correctie verzorgt, dat er werk op de computer is gemaakt, kan verrassingen voorkomen. Gedetailleerde instructies voor het gebruik van de computer staan in het document '[Computer als schrijfgerei](#)' op Examenblad.nl.

11 Samenvatting per beperking

Kandidaten met dyslexie

- Nagaan of een aanpassing gewenst is;
- Nagaan of de gewenste aanpassing voorzien is in de regelgeving en het standaard aanbod;
- Zo nodig (daisy of spraaksynthese-)cd bestellen vóór 1 november bij DUO (bij de algemene bestelling van examens);
- Voor digitale examens en rekentoets hoeft niets te worden besteld;
- Digitale woordenboeken, spelling- en grammaticakaarten zijn niet toegestaan;
- Aanpassingen inclusief eventuele tijdverlenging zo spoedig mogelijk melden bij inspectie via het [ISD](#).

Kandidaten met dyscalculie

- Nagaan of het rekenwerk in het examen tijdverlenging (max. 30 minuten) noodzakelijk maakt;
- Aanpassing melden aan inspectie via het [ISD](#);
- Extra informatiemateriaal is niet toegestaan behoudens de eenvoudige standaard rekenkaart;
- Nagaan of deelname aan de ER-toets gewenst is.

Kandidaten met een auditieve beperking

- Nagaan welke aanpassing gewenst is;
- Aanpassing, bijvoorbeeld tijdverlenging, zo spoedig mogelijk melden bij inspectie via het [ISD](#);
- Voor de digitale centrale examens BB en KB wordt standaard een speciale uitvoering geleverd voor Nederlands, Engels, Duits en *nask1*;
- Voor dans en drama gl/tl en kunst algemeen havo en vwo aangepaste afname aanvragen (bijvoorbeeld mondeling) met formulier via examens@duo.nl;
- Voor de (digitale) rekentoets hoeft geen speciale uitvoering te worden besteld.

Kandidaten met een visuele beperking

- Nagaan of het standaard examen met standaard hulpmiddelen adequaat is;
- Zo niet, speciale examens bestellen met speciaal formulier bij examens@duo.nl; het CvTE neemt contact op voor de uitwerking;
- Voor de rekentoets moet een speciale uitvoering worden besteld via de persoonlijke pagina van de examensecretaris op Examenblad.nl;
- Nagaan of examen in verband met tijdverlenging over meer tijdvakken moet worden gespreid. In dat geval ook speciale uitvoering tweede tijdvak bestellen;
- Aanpassing zo spoedig mogelijk melden aan inspectie via het [ISD](#).

Kandidaten met zeer zware beperking

- Als standaard afname onmogelijk is: contact opnemen met het CvTE, via beperking@cvte.nl.

Kandidaten met een andere beperking

- Nagaan of de condities in de examenruimte kunnen worden geoptimaliseerd (apart zetten of op rustiger plaats; pauzes toestaan);
- Nagaan of tijdverlenging wenselijk is en aan de voorwaarden wordt voldaan;
- Zo spoedig mogelijk aanpassing melden aan inspectie via het [ISD](#).

Rekentoets vmbo, havo en vwo

- Dyslexie-optie hoeft niet te worden besteld;
- Geen aanpassing nodig voor kandidaten met een auditieve beperking;
- Voor kandidaten met een visuele beperking moet de rekentoets worden aangevraagd via de persoonlijke pagina van de examensecretaris op Examenblad.nl.

- Er is een aangepaste rekentoets voor leerlingen met dyscalculie of ernstige rekenproblemen, de rekentoets ER.

12 Procedures bij installatie/vergroten

Deze procedure geldt voor papieren schriftelijke examens die op een vast moment worden afgenomen, als speciale omzettingen/aanpassingen vanwege beperkingen nodig zijn.

Voor de regels ten aanzien van installatie van digitale of Autoplay-examens wordt naar de betreffende handleidingen verwezen.

12.1 Eerste tijdvak

- 1 De enveloppen met materiaal voor een examenzitting mogen geopend worden bij aanvang van de examenzitting, niet eerder.
- 2 Als dat om technische redenen nodig is, kan ervoor worden gekozen de aanvangshandelingen te laten beginnen in de voor derden niet toegankelijke examenruimte, maximaal 90 minuten voor de aanvang van de zitting volgens rooster.
Het moment waarop kandidaten kennisnemen van de inhoud van het examen blijft volgens rooster.
- 3 In een bijlage van het proces-verbaal wordt beschreven:
  - a op welk moment de handelingen starten;
  - b welke handelingen worden verricht;
  - c en welke functionarissen van de school deze handelingen verrichten of daarbij aanwezig zijn.
- 4 De in punt (3) genoemde functionarissen zien erop toe dat uitsluitend de technische handelingen worden verricht die voor de verantwoorde afname nodig zijn, en dat geen examenmateriaal voor aanvang van de zitting ter kennis komt van kandidaten, of voor of tijdens de zitting van anderen. De functionarissen tekenen daarvoor.
- 5 De handelingen vinden plaats in een ruimte waarin aansluitend het examen wordt afgenomen.
- 6 Als het om technische redenen niet mogelijk is de handelingen verantwoord te laten plaatsvinden in de examenruimte, kan met inachtneming van het onder (2) genoemde tijdpad worden gekozen voor aanwijzing van een andere ruimte.
  - a De directeur stelt vooraf een verklaring op dat hij zich ervan heeft vergewist dat een andere ruimte noodzakelijk is.
  - b Hij vermeldt welke ruimte daarvoor wordt gebruikt en welke functionarissen bij de werkzaamheden zijn betrokken.
  - c Hij verklaart dat de aangegeven ruimte vanaf aanvang van de werkzaamheden tot de start van de examenzitting met kandidaten niet toegankelijk zal zijn voor anderen dan de onder (b) genoemde functionarissen.
  - d In de verklaring wordt tevens vermeld hoe ervoor wordt gezorgd dat examendocumenten (bijvoorbeeld de geproduceerde usb-sticks) na behandeling in de 'vooraf-ruimte' in de examenruimte komen (bijvoorbeeld in een verzegelde envelop, gebracht door twee personen).
  - e Alle werkzaamheden bij (b) en bij (d) worden gezamenlijk uitgevoerd door ten minste twee door de directeur aangewezen personen.
  - f De in de verklaring genoemde personen verklaren door een handtekening na beëindiging van de werkzaamheden dat de werkzaamheden volgens de regels zijn voltooid.
  - g De in dit punt genoemde verklaringen worden toegevoegd aan de onder (3) genoemde bijlage bij het proces-verbaal.

De bijlage bij het proces-verbaal is van belang voor toezicht en voor onderzoek bij eventuele calamiteiten (veronderstelde schending van de geheimhouding). De bijlage hoeft niet te worden verzonden aan de tweede corrector.

12.2 Tweede tijdvak

Om praktisch-logistieke redenen gaat de levering van bestanden voor het tweede tijdvak anders. Vooraf is namelijk onbekend aan welke vakken door welke kandidaten wordt deelgenomen.

Daisy wordt in het tweede tijdvak alleen geleverd voor de centrale examens Nederlands en Engels. Wie in het eerste tijdvak daisy gebruikte, krijgt in het tweede tijdvak, als daarvoor geen daisy beschikbaar is, een individuele voorleeshulp van de school toegewezen die op verzoek voorleest wat de kandidaat aanwijst.

De pdf voor spraaksynthese wordt geleverd op een gegevensdrager (cd-rom) die per schooltype alle examens bevat. De (schriftelijke) examens worden per schooltype op twee dagen afgenomen. Dit vergt een afwijkende procedure:

- 1 De directeur stelt vast op welk moment, in welke ruimte en door welke functionarissen (ten minste twee) de noodzakelijke technische handelingen worden verricht. Dit moment kan worden vastgesteld vanaf half acht 's morgens op de maandag van de week waarin de schriftelijke examens tweede tijdvak worden afgelegd.
- 2 De in de procedure voor het eerste tijdvak (5.2) onder 6 lid b t/m g en 7 genoemde bepalingen zijn van toepassing.
- 3 Ook wordt een verklaring toegevoegd die aangeeft hoe voorkomen wordt dat onbevoegden in de tijd tussen technische aanpassing en afname toegang hebben tot het examen.

13 Extra informatie

Verschillende instanties geven extra informatie over het onderwijs aan leerlingen met een specifieke beperking. In die informatie wordt ook verband gelegd met de regelgeving rondom de examinering. Aan die informatie kunnen geen rechten worden ontleend.

Door de instanties wordt echter bij het samenstellen de grootst mogelijke zorgvuldigheid betracht. De informatie is dan ook zinvol, zowel voor begeleiders en RT-ers die een beeld willen krijgen van de regels en mogelijkheden rondom het centraal examen als voor examensecretarissen die een beter beeld willen krijgen van beperkingen en de mogelijkheden in het onderwijs.

Voor visueel beperkte leerlingen

www.eduvip.nl

Website voor het onderwijs aan kinderen en jongeren met een visuele beperking. Informatie over (centrale) examens staat onder: 'wet en regelgeving'.

Voor dyslectische leerlingen

http://masterplandyslexie.nl/nl/catalog/overview/protocol_voortgezet_onderwijs/20

Op deze website is nadere informatie te vinden voor leerlingen met dyslexie in het vo.

Voor dyscalculie

<http://masterplandyscalculie.nl/vo.html>

Op deze website staat het protocol 'Ernstige Reken Wiskunde-problemen en Dyscalculie VO (ERWD 2)'. Het geeft scholen concrete handvatten voor het vormgeven van beleid op het gebied van het signaleren, begeleiden en eventueel doorverwijzen van leerlingen met Ernstige Rekenproblemen en Dyscalculie.

Voor leerlingen met een auditieve en/of communicatieve beperking

Er is een voorlichtingsbrochure ([SIMEA](#)).

Voor langdurig ernstig zieke leerlingen, o.a. in het ziekenhuis:

Voor ernstig zieke leerlingen en hun ouders/verzorgers is er [Ziezon](#), landelijk netwerk ziek zijn & onderwijs. Zie: www.ziezon.nl. Specifiek over examens is er de pagina '[Op weg naar het diploma](#)'.

Voor de rekentoets

www.steunpunttaalenrekenenvo.nl

Het Steunpunt taal en rekenen VO geeft informatie over (nieuwe) regelgeving, het referentiekader taal en rekenen en de betekenis daarvan voor vo-scholen.

Een brochure over de rekentoets van het CvTE (Kaders Rekentoets vo) staat op

Examenblad.nl.

